

УДК 821.162.1-31"18"

Г. А. Гладкова

Установа адукацыі «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава»,
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Маскоўскі пр-т, 33, 210038 Віцебск, Рэспубліка Беларусь,
+375 (33) 317 49 95, anngrin@mail.ru

МАСТАЦКАЯ ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ ГІСТАРЫЧНЫХ РЭАЛІЙ СМУТНАГА ЧАСУ Ў РАМАНЕ Ф. А. АСЯНДОЎСКАГА “LISOWCZYCY”

У артыкуле аналізуецца жанрава-стыльовыя адметнасці рамана польскамоўнага пісьменніка, мемуарыста, навукоўца і вандроўніка Фердынанда Антонія Асяндоўскага (1878—1945) “Lisowczycy”, што дазваляе выявіць спецыфіку індывідуальна-аўтарскай мастацкай інтэрпрэтацыі гісторыі канца XVI — пачатку XVII стагоддзя ў літаратурным творы. Аналіз мастацкага тэкста дазваляе сцвярджаць, што гістарычны фон рамана служыць асновай для гераізацыі лепшых прадстаўнікоў шляхецкіх дынастый Лісаў і Асяндоўскіх, пісьменнік у творы гарманічна спалучае мастацкі вымысел і гістарычны факт.

Ключавыя словы: Смутны час; Рэч Паспалітая; Літва; Польшча; Белая Русь; Інфлянты; Маскоўскае княства; лісоўчыкі.

Бібліягр.: 3 назвы.

A. A. Gladkova

Vitebsk State University named after P. M. Masherov, Ministry of Education of the Republic of Belarus,
33 Moskovski Ave., 210038 Vitebsk, the Republic of Belarus, +375 (33) 317 49 95, anngrin@mail.ru

ARTISTIC INTERPRETATION OF HISTORICAL REALIA TIME OF TROUBLES IN THE NOVEL “LISOWCZYCY” BY F. A. OSSENDOWSKI

The article analyzes genre and stylistic features of the novel “Lisowczycy” by the Polish-speaking writer, memoirist, scientist, traveler Ferdinand Antony Ossendovsky (1878—1945). It allows us to determine the specificity of the individual author’s artistic interpretation of the history of the late XVII — early XVIII century in the literary work. The analysis of the literary text allows us to state that the historical background of the novel served as the basis for the glorification of the best representatives of gentry dynasties of the Lis and Ossendovski. The writer harmoniously combined historical facts and fiction in the work.

Key words: Time of troubles; Rzeczpospolita; Lithuania; Poland; White Russia; Inflanty; Moskow Principality; lisowczycy.

Ref.: 3 titles.

Уводзіны. У літаратурнай спадчыне Ф. А. Асяндоўскага вылучаецца шэраг раманаў акрэсленай гістарычнай тэматыкі, якія грунтуюцца на мастацкім апавяданні пра гісторыю шляхецкага роду Лісаў ад легендарнага заснавальніка Ванько з Лісова (аднайменны раман “Wancko z Lisowa”, 1929) да аднаго з яго нашчадкаў — Уладзіслава Ліса (раман “Mocni ludzie”, 1938). Гістарычны раман “Lisowczycy” («Лісоўчыкі») быў напісаны ў Парыжы ў 1928 годзе, надрукаваны ў Познані годам пазней. Твор уяўляе сабой апавед пра адно з пакаленняў роду Лісаў, прадстаўленае ў гісторыі дынастыі дзейнасцю братоў Марціна, Олькі (Аляксандра) і Яна. Мэта артыкула — выявіць спецыфіку адлюстравання гістарычных падзей у рамане Ф. А. Асяндоўскага “Lisowczycy” ў кантэксце літаратурнай творчасці пісьменніка.

Метадалогія і метады даследавання. Метадалогія даследавання распрацавана ў адпаведнасці з прынцыпамі аксіялагічнага і кантэкстнага падыходаў. Асноўнымі метадамі даследавання паслужылі культурна-гістарычны, біяграфічны, а таксама метады ідэйна-кампаніцыйнага аналізу мастацкага твора.

Вынікі і іх абмеркаванне. Раман Ф. А. Асяндоўскага “*Lisowczycy*” ўяўляе сабой узор гістарычнай прозы пісьменніка, прысвечанай адлюстраванню гісторыі роду Лісаў у кантэксце разнастайных эпох. У дадзеным выпадку гістарычным фонам сталі часы маскоўскай смуты, калі вырашаўся лёс дзяржаў не толькі на соймах Рэчы Паспалітай і пасяджэннях баярскай думы ў Масковіі, але і на палях змаганняў.

Як правіла, гістарычныя творы Ф. А. Асяндоўскага маюць аднолькавую традыцыйную кампазіцыю: чытач назірае за развіццём некалькіх сюжэтных ліній, мастацкі тэкст падзелены на раздзелы, назвы якіх суадносяцца са зместам і ідэйнай накіраванасцю частак. Твору папярэднічае лацінамоўны эпіграф (“*Temporis iniquitas...*”). Пошук першакрыніцы дазволіў сцвярджаць, што дадзены фрагмент з’яўляецца ўрыўкам агульнафіласофскага гучання з выказвання Цыцэрона, сэнс выраза можа быць акрэслены як вядомае выслоўе «ліхое мінецца, добрае застанецца». Думаецца, аўтарскі выбар эпіграфа тлумачыцца ідэйнай накіраванасцю твора: цяжкія выпрабаванні для герояў у віхуры неспакойнага Смутнага часу, нарэшце, будуць мець шчаслівае заканчэнне.

Часава-прасторавая арганізацыя рамана дакладная. Падзеі адбываюцца на працягу дзесяцігоддзя (1611—1621). Месца дзеяння ахоплівае значную геаграфічную прастору: Вільня, Віцебск, Варшава, Рава Мазавецка, землі ўсходняй часткі Рускага царства (Масква, Смаленск, Драгабуж), Перм і інш. Са значных гістарычных падзей у рамане згадваюцца бітва 1604 года са шведамі пад Дэрптам, Клушынская бітва (1610), Дэулінскае перамер’е (1618), бітва пад Хоцімам (1621). На старонках твора дзейнічаюць і выбітныя гістарычныя асобы: вялікі гетман літоўскі Ян Караль Хадкевіч, канцлер літоўскі Леў Сапега, кароль Рэчы Паспалітай Жыгімонт III. Значная ўвага аўтарам надаецца ваенным справам Аляксандра Юзафа Лісоўскага, адносна якога В. Еўмянькоў адзначае, што «больш легендарнай і адначасова таямнічай асобы цяжка адшукаць нават у першай палове сармацкага, багатага на герояў і авантурыстаў XVII ст.» [1, с. 93].

Аповед пачынаецца з нарады літвінскай шляхты, якая атрымала пасланне Лісоўскага з заклікам далучыцца да яго атрадаў, якое зачытвае прысутным палкоўнік харугві лісоўчыкаў Яраш Клечкоўскі (арыгінал загаду змешчаны ў мастацкім тэксце). У адозве да літвінаў агучаны некаторыя адметнасці, якія будуць уласцівыя ваярам харугвей Лісоўскага, напрыклад, у звароце сказана: “*Orężem waszym będą szabl i rusznica, łuk z sajdakiem, rohatyna, koń lekki i wytrwai; ani wozów, ni taborów, ani ciurów nie ścierpię! Wszystko nosić będziecie ze sobą. Nie wymagam ja po was gładkich w szyku obrotów, ino natrzec zuchwale, kiedy potrzeba rozsypać się, zmylić ucieczkę, znów się odwrócić i nieprzyjaciela obskoczyć, to — dzieło nasze!*” («Вашай зброяй будзе шабля і стрэльба, лук з сайдакам, рагаціна, конь хуткі і ўпарты; не стрываю ні вазоў, ні абозаў! Усё будзеце насіць з сабой. Не патрабую ад вас бездакорнага шыхтавання, але адважна пайсці ў наступ, калі трэба рассыпацца, збіць са следу, зноў вярнуцца і акружыць непрыяцеля — вось наша справа!») [2, с. 5].

Нарада літвінска-беларускай шляхты адбылася ў віленскім палацы Ваньковічаў, дзе з прамовай да суайчыннікаў звярнуўся Леў Сапега. Таленавіты дзяржаўны і вайсковы дзеяч ВКЛ пачаў прамову са згадвання бітвы пад Клушынам, калі “*<...> nasz hetman w trzy tysiące szabel na trzydziestotysięczne wojsko nieprzyjacielskie spadł <...>*” («*<...>* наш гетман з трыма тысячамі шабелей напаў на трыццацітысячнае войска непрыяцеля *<...>*») [2, с. 14—15]. У выніку, па словах прамоўцы, былі забітыя 15 тысяч маскавітаў і тысячы шведаў. Як бачым, Ф. А. Асяндоўскі падае канкрэтныя лічбы ўдзельнікаў баталіі, аднак айчынная і замежная гісторыяграфія не вызначаецца адзінай пазіцыяй па дадзеным пытанні. Да таго ж назіраецца разыходжанне адносна колькасці войскаў ва ўспамінах удзельнікаў Клушынскай бітвы («Дыярыўш» С. Маскевіча, успаміны С. Жалкеўскага, М. Мархоцкага і інш.). Адным з герояў тагачаснай бітвы стаў, як вядома, Яраш Клечкоўскі, пра ваенныя заслугі якога канцлер нагадвае прысутным. Пісьменнік паведамляе, што на нараду ў Вільню з Віцебска прыбыў ксёндз Войцах Дэмбалецкі (*Dembołęcki*), які выказаў гатоўнасць служыць капеланам

у войску Лісоўскага. Відавочна, маецца на ўвазе рэальная гістарычная асоба (ks. Wojciech Dębołęcki), капелан лісоўчыкаў, які, дарэчы, пакінуў гістарычны аповед пра дзейнасць атрада (“Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano”, 1623).

Асэнсаванне палітычных падзей маскоўскай смуты выклікала аўтарскае адступленне, у якім пісьменнік назваў пачатак XVII стагоддзя часам, калі вырашаўся лёс польскай і рускай зямлі: застануцца яны “*jak dwie siostry słowiańskie, od wspólnej macierzy pochodzące*” («як дзве славянскія сястры, што паходзяць ад агульнай маці») [2, с. 22], ці будуць спрачацца і варагаваць.

Імя Аляксандра Юзафа Лісоўскага неаднаразова згадваецца ў рамане. Пісьменнік параўноўвае героя з драпежным вялізным чорным арлом, выключнымі рысамі характару кіраўніка лісоўчыкаў з’яўляюцца неўтаймаванасць і смеласць, герой лічыць павольнасць памылкай, ён рыхтуецца адзін ісці на Маскву, узяць яе ў аблогу, супрацьстаяць Пажарскаму і прыхільнікам Міхаіла Філарэта. Выдатна выбітнага героя характарызуе эпізод сустрэчы з Жыгімонтам III: помслівы кароль прыгадаў, што Лісоўскі — *infamis*, гэта значыць пазбаўлены шляхецкага гонару за ўдзел у рокашы Зэбжыдоўскага, на што пачуў з вуснаў героя падрабязны пералік ваенных перамог апошняга. Трапна характар палкоўніка (менавіта здольнасць адбіць любы напад) вызначыў пан Пётр Сяняўскі, маючы на ўвазе геральдычную сімваліку герба Лісоўскіх: “*Herbu Jeż i sam — istny jeż*” [2, с. 61].

Вядома, што атрады Лісоўскага вылучаліся маланкавай тактыкай нападу, здольнасцю да хуткіх маневраў. Як паведамляе аўтар, на той час войска лісоўчыкаў дзялілася на чатыры харугвы: чорную, чырвоную, зялёную і блакітную. Пра сур’ёзную занепакоенасць маскоўскага баярства сведчыць зварот напалоханых неўтаймаванасцю лісоўчыкаў-маскавітаў да Я. К. Хадкевіча з прапановай прыняць на рускім троне польскага ўладара, калі гетман пазбавіць Русь ад набегу атрадаў Лісоўскага. У эпізодзе сустрэчы з Хадкевічам палкоўнік лісоўчыкаў пакідае наступнае ўражанне на гаспадара: “*Pan Chodkiewicz swój wzrok przenikliwy zatrzymał na chudej, marsowej, ogorzalej twarzy pułkownika, na jego stalowych, zimnych oczach, na ustach zaciętych, na krótko przystrzyżonych wąsach i gładko ogolonej głowie*” («Пан Хадкевіч затрымаў свой праніклівы позірк на худым, ваяўнічым, смуглым твары палкоўніка, на яго сталёвых, халодных вачах, на зацятых вуснах, коратка падстрыжаных вусах і гладка паголенай галаве») [2, с. 28]. Адзначым, што Лісоўскі параўнаны ў рамане з моцным і драпежным ваўком, аўтар падкрэслівае гэту асаблівасць праз партрэтную дэталю (у героя “*głowa drapieżna*”, “*szeroka pierś*”, “*wąskie biodra*”): “*Lisowski za głowę się porwał i zawył. Zdawało się, że to wilk zgłodniały w noc zimową wyje rozpaczliwie*” («Лісоўскі схапіўся за галаву і завуў. Здавалася, што гэта згаладалы воўк распачна вые зімовай ноччу») [2, с. 82]. Як заўважае даследчыца С. Мілач, у большасці народаў Еўропы воўк лічыўся сімвалам драпежніка, лютага ворага, злосці, сквапнасці, прагнасці [3, с. 40]. Аднак аналіз вобраза героя дазваляе бачыць у дадзенай паралелі хутчэй асацыяцыю з такімі ўласцівасцямі, як розум, сіла, небяспека для іншых, няўлоўнасць. Да таго ж, відавочная алюзія да старажытных уяўленняў пра ваўкалака, да якога ў народзе было дваістае стаўленне: яго баяліся, але і шкадавалі.

Вобраз Лісоўскага акумуляе не толькі лепшыя рысы сапраўднага воіна і кіраўніка. У яго асобе дзіўным чынам спалучаны эмацыянальнасць і здольнасць да аналітычных разваг сур’ёзнага палітычнага ўзроўню, напрыклад, герой выказваецца на конт звыкллага дэспатызму на Русі і тлумачыць гэту акалічнасць схільнасцю рускага чалавека падпарадкоўвацца жорсткай уладзе (“*Najokrutniejszych, najkrwawszych tam wielkimi nazywać zwyczajni są*”) («Самых бязлітасных, крываваых там вялікімі прызвычаліся называць») [2, с. 80]. Лісоўскі прытрымліваецца цвёрдай пазіцыі па пытанні тагачасных узаемадачынненняў Масковіі і Рэчы Паспалітай: трэба наступаць, не марнуючы часу на чаканне, і тым самым трымаць Русь у страху. Разам з гэтым, прыгадваючы ваенныя падзеі апошніх гадоў, палкоўнік задаецца балючым пытаннем, ці тым шляхам ідуць братнія народы да згоды.

З дзейнасцю лісоўчыкаў будзе звязаны лёс стрыечных братоў Лісаў — Марціна, Аляксандра (Олькі), Яна. Прыгодніцкая лінія рамана заснаваная на заданні героям адвесці ў Маскву ліст каманданту Крамля Аляксандру Гансеўскаму. Письменнік паведамляе, што браты паходзілі «з крэсаў усходніх», добра ведалі рускую мову, самі мовілі па-беларуску, вылучаліся сярод іншых незвычайнай фізічнай сілай, што перадавалася ад прашчураў. Легендарны продак Якса Ліс, удзельнік Грунвальдскай бітвы, пакінуў нашчадкам роду меч такі цяжкі, што толькі Марцін мог «крыж ім махнуць». У дадзеным выпадку чытаецца алузія на вобраз літвіна Лонгіна Падбіпенты з рамана Г. Сянкевіча «Агнём і мячом», продак якога (таксама ўдзельнік бітвы на Грунвальдскім полі) пакінуў нашчадкам свой легендарны меч. Неаднаразова выпадае братам даказваць сваю сілу ў розных ваенных сутычках ці падчас звычайных для жаўнераў выпрабаванняў-двубояў.

Рамантычная лінія рамана спалучаецца з прыгодніцкай: Марцін і Ольга выратаўваюць ад помсты дружыннікаў Пажарскага спачуваючага палякам баярына Парфірыя Азорына і сустракаюць у гаспадарскім доме фрэйліну царыцы Марыны Мнішак Крысціну Чаплінскую і дачку баярына Азорына Насцю, якія ў будучым стануць спадарожніцамі жыцця герояў.

Неўзабаве лёс Марціна Ліса зменіцца да горшага: ён разам з Крысцінай будзе высланы ў Пермскі край у Макар'еўскі кляштар, дзе знаходзіліся казематы для «ворагаў цара, грэчаскай веры і Русі». Зняволеныя ў падземнай турме былі асуджаны на павольную смерць ад голаду, аднак са знешняй дапамогай Марцін здолеў вызваліцца сам і выратаваць каханую дзяўчыну. Разнастайнымі будуць далейшыя прыгоды юнака: ён стане сотнікам атрада лісоўчыкаў, у якім побач з палякамі і літвінамі будуць змагацца французскі капітан, англійскі марак і іншыя замежныя наёмнікі, вызваленыя з казематаў Пячэрскага скіта і Абдорскага астрога. Такім чынам, письменнік паказаў лісоўчыкаў не толькі як дасканалых ваяроў-дабрахвотнікаў, але і як вызваліцелей прадстаўнікоў іншых народаў ад расійскага дэспатызму. Неўзабаве змяняцца палітычныя абставіны: гетман Хадкевіч зразумее, што без дапамогі не здолее больш утрымліваць маскоўскі Крэмель, задача лісоўчыкаў — кантраляваць памежныя тэрыторыі, прадухіляючы любыя памкненні маскавітаў развязаць чарговыя ваенныя дзеянні. У выніку шэсць харугвей Лісоўскага будуць рабіць рэйды ад Белага мора да Волгі і Урала: «<...> *hetman Lisowski sława chce okryć nieudaną wojnę Rzeczpospolitej o tron carów*» («<...> гетман Лісоўскі хацеў пакрыць славай няўдалую вайну Рэчы Паспалітай за царскі трон») [2, с. 181—182].

Паступова ў творы ўзнікае тэма барацьбы карэннага насельніцтва за незалежнасць Сібіры. Марцін Ліс з паплечнікамі дасягнуў заходніх тэрыторый сібірскай тайгі, дзе мясцовыя плямёны (вагэлы, самаеды, асцякн і інш.), карыстаючыся бязладдзем, вырашаюць змагацца за самастойнасць роднага краю.

У апісаннях расліннага і жывёльнага свету Поўначы і Сібіры Ф. А. Асяндоўскі выступае як глыбока дасведчаны натураліст, письменнік некаторы час жыў на Далёкім Усходзе, што тлумачыць кампетэнтнасць аўтара па многіх пытаннях арганізацыі быту і асаблівасцяў жыцця ў суровых паўночных умовах. Напрыклад, аўтар паведамляе, што лісоўчыкі, якім давлялося зімаваць у палярным краі, адчувалі недахоп сонца, хварэлі на скарбут, памерлых закапвалі ў снег, дзе яны станавіліся здабычай ваўкоў.

Некаторы час Марцін Ліс узначальвае барацьбу мясцовых народнасцей за незалежнасць, герой не ведаў, што Лісоўскі пакінуў Русь пасля здрады паплечніка і сябра Рыськевіча, які перайшоў да Пажарскага пад уплывам жонкі-маскавіцянкі. Расійскі трон заняў цар Міхаіл Раманаў, ваявода Табольскі Траекураў спрабуе спыніць наступ «ордаў паганскіх». Падчас аднаго з баёў сотнік паранены атрутнай стралой, такім чынам, яго харугвь, якую склалі палякі, данскія казакі і чужаземцы, на пяць гадоў застанецца ў далёкай Сібіры, бо вяртацца на радзіму праз ахопленую нянавісцю да палякаў Русь немагчыма.

Па просьбе свайго выратавальніка Міхаіла Строганова (з Верхатур'я), які запрасіў Ліса і яго атрад да сябе на службу з умовай адпусціць з дакументамі праз пяць гадоў, Марцін ваюе

з качэўнікамі Поўначы, здабываючы ў іх звесткі пра каштоўныя металы і карысныя выкапні: “*Stał się postrachem od Lodowatego oceanu do piaszczystych iach Kaspijskiego morza. Imię jego znali pogańcy i na sam odgłos jego drżeli*” («Наводзіў жах ад Ледавітага акіяна да пячаных узбярэжжаў Каспійскага мора. Яго імя ведалі паганцы і дрыжалі ад аднаго яго гука») [2, с. 208]. Толькі ў 1619 годзе пасля заключэння Дэўлінскага перамір’я герой здолеў вярнуцца на радзіму ў Віцебск.

На гэтым прыгоды шляхціча не заканчваюцца. Лісу дзевядзецца браць удзел у вайне 1620 года супраць турэцкай навалы. Аднак герой больш не далучаецца да харугвей лісоўчыкаў, бо гэта ўжо не было тое даўняе «рыцарскае брацтва», яго змянілі дабрахвотнікі, больш схільныя да гвалту, чым да авантур. Апісанне Хоцімскай бітвы стала апошнім з ліку тагачасных стратэгічна важных баталій і адлюстраваннем яшчэ адной перамогі ў гісторыі польскай зброі. Пісьменнік заўважыў, што з часоў Грунвальда не было больш слаўнай вайны, чым Хоцімская вайна 1621 года, наступнай стане бітва пад Венай 1683 года, калі будзе атрымана канчатковая перамога над Асманскай імперыяй.

Заканчвае твор эпізод вяселля Марціна Ліса з Крысцінай Чаплінскай. Дзяўчына была дачкой старасты Равы Мазавецкай, такім чынам, у шлюбе маладых бачыцца сімвалічнае злучэнне Літвы і Польшчы на светлую будучыню.

Заклучэнне. Шматузроўневы літаратуразнаўчы аналіз рамана Ф. А. Асяндоўскага “*Lisowczyca*” дазваляе ўдакладніць некаторыя асаблівасці творчага метаду пісьменніка. Па-першае, спецыфіка адлюстравання падзей у творы заключана ў здольнасці аўтара сканцэнтраваць увагу на героях, пры гэтым не вылучаючы іх з гістарычных рэалій часу. Ф. А. Асяндоўскі стварае прыгодніцкую прозу, аднак не адыходзіць ад факталогіі (у творы сустракаюцца аўтарскія спасылкі на першакрыніцы, арыгіналы дакументаў, гучаць рэкамендацыі чытачу, да якіх тэкстаў звярнуцца пры жаданні больш грунтоўнага азнаямлення з падзеямі). Дастаткова часта ў мастацкі тэкст уводзяцца лацінізмы (або вядомыя лацінскія выслоўі), што адпавядае стылю ўзноўленай эпохі.

Па-другое, пры стварэнні сюжэта аўтар дэманструе майстэрства аздобіць гістарычныя рэаліі элементамі белетрыстыкі, што працуе на стабільнае ўтрыманне чытацкай увагі. Прыгодніцкая лінія ў рамана мае на мэце сцвердзіць лепшыя рысы героя, нават ідэалізаваць яго.

Па-трэцяе, як і іншым прэзаічным творам Ф. А. Асяндоўскага, рамана “*Lisowczyca*” ўласцівы выразны этнаграфічны каларыт (апісанні тагачаснага адзення, зброі, ежы і напояў, асаблівасцей быту, традыцый, вераванняў і звычаяў розных народнасцей), што павялічвае інфармацыйны складнік твора. Адзначым яшчэ адну пісьменніцкую здольнасць — стварэнне надзвычай яркіх, запамінальных прыродаапісальніцкіх фрагментаў мастацкага тэксту.

Такім чынам, раман Ф. А. Асяндоўскага “*Lisowczyca*” ўяўляе сабой гісторыка-прыгодніцкі твор, ідэйнае гучанне якога заснавана на асэнсаванні лёсу чалавека ў віхуры гісторыі, а таксама на сцвярджанні веры ў вечныя каштоўнасці чалавецтва.

Спіс цытаваных крыніц

1. Еўмянькоў, В. І. Навіны «краёвыя» і замежныя ў польскамоўных выданнях другой паловы XVI — першай чвэрці XVII ст. «Меркурый ардынарыйны» (спроба апісання і верыфікацыі гістарычных крыніц) / В. І. Еўмянькоў. — Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2016. — 184 с.
2. *Ossendowski, F. A. Lisowczyca. Powieść historyczna* / F. A. Ossendowski. — Wydawnictwo Polskie R. Wegnera, Poznań, 1929. — 277 с.
3. Мілач, С. В. Ці трэба воўк на неба: вобраз ваўка ў фразеалогіі беларускай і нямецкай моў / С. В. Мілач // Весн. БДУ. Сер. 4. — 2007. — № 3. — С. 40—45.

Паступіў у рэдакцыю 05.09.2019